

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 342.765

О. М. Миколенко, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ФОРМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

В статті розглянуті позитивні та негативні сторони запропонованих в юридичній літературі та чинному законодавстві класифікацій форм відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні. На підставі проведеного аналізу пропонується авторське бачення видів форм відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, яке доповнює існуючі теоретичні уявлення та законодавчі конструкції з цього питання.

Ключові слова: кримінальне провадження, відшкодування шкоди, компенсація шкоди, форми відшкодування (компенсації) шкоди, добровільне відшкодування шкоди.

Постановка проблеми. Конституція України істотно піднімає значення законності в усіх сферах державного і суспільного життя, закріплює її в якості найважливішої конституційної засади. Стаття 3 Конституції України проголошує життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку людини найвищою соціальною цінністю [1]. Отже одним з головних обов'язків держави є забезпечення і захист вищезазначених прав.

Нові економічні та політичні умови, в яких перебуває Україна, підвищують значення всіх майнових прав особистості, в тому числі і права на відшкодування (компенсацію) шкоди у кримінальному провадженні.

Питання захисту прав громадян, які постраждали від злочинів, або від незаконних рішень, дій чи бездіяльності органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, мають особливу соціальну значимість, оскільки майнові права набувають конкурентоспроможне значення по відношенню до будь-яких інших прав особистості. У зв'язку з цим відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, і вживання заходів щодо її забезпечення, відновлення порушених прав потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні досліджувалися як представниками теорії права з питань охорони прав та інтересів особистості, так і представниками кримінального процесу та криміналістики. У дослідження цієї проблеми внесли значний внесок: В. А. Азаров, С. А. Александров, Е. В. Аванесов, Ю. Р. Адоян, В. П. Божьева, В. Г. Власенко, Н.І. Газетдінов, В. Г. Гончаренка, П. П. Гуреев, К. Ф. Гуценко, В. Г. Дасєв, С. П. Ефімічев, З. З. Зинатуллин, Н. В. Кузнєцова, Є.Ф. Куцова, А. Г. Мазалов, В. Т. Маляренко, В. Т. Нор, В. Я. Понарін, Є.С. Нікулін, Н.І. Хандурін, С.І. Шимон, М.Є. Шумило, Н. А. Якубович та інші.

Але у працях вище зазначених вчених питання відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні вирішуються по-різному, а це, в свою чергу, ускладнює:

- розробку єдиного визначення сутності шкоди, заподіяної злочином, та шкоди, яка підлягає відшкодуванню (компенсації);
- встановлення форм відшкодування (компенсації) шкоди, що, в свою чергу, ускладнює процес їх відмежування від інших форм процесуальної діяльності;
- розуміння значення та місця цивільного позову в кримінальному провадженні;

– процес визначення заходів забезпечення відшкодування шкоди та вирішення інших нагальних питань. У зв'язку з цим багато аспектів реалізації цього інституту захисту та відновлення прав учасників кримінального провадження продовжують залишатися дискусійними.

Метою написання статті є аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК України) та юридичної літератури на предмет чіткого визначення сучасних форм відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні і розкриття особливостей їх правового закріплення.

Виклад основного матеріалу. Термін «відшкодування» означає форму відповідальності, надання кому-небудь чогось іншого замість загубленого, витраченого, знищеного тощо. В теорії кримінального процесу доречним (щодо моральної шкоди) вважається використання терміну «компенсація шкоди» (від лат. *compesatio* – відшкодування), оскільки важко собі уявити відшкодування страждань, а компенсація останніх цілком можлива. З огляду на це, глава 9 КПК України має назву: «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов».

Зміст норм чинного кримінального процесуального законодавства, зокрема гл. 9 КПК України 2012 р. [2], чомусь не усунув дискусій між науковцями щодо кількості форм (способів) відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, які слід виділяти сьогодні.

Так, автори підручника «Кримінальний процес» за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило, вважають, що необхідно виділяти наступні форми:

- 1) добровільне відшкодування (компенсація) шкоди (ч. 1 ст. 127 КПК України);
- 2) примусове відшкодування (компенсація) шкоди, яке у свою чергу поділяється на види: а) цивільний позов (ч. 2 ст. 127, ст. ст. 128, 129 КПК України); б) звернення застави на виконання вироку в частині майнових стягнень (ч. 1 ст. 177, ч. 4, 11 ст. 182 КПК України); в) компенсація шкоди за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127, ч. 2, 3 ст. 572 КПК України); г) кримінально-правова реституція (п. 5 ч. 9, ч. 10 ст. 100, ч. 4 ст. 374 КПК України).

Окремо, на їх думку, передбачена така форма, як відшкодування (компенсація) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду у випадках та в порядку, передбачених законом (ст. 130 КПК України) [3, с. 82].

Що є позитивним в запропонованій авторами згаданого підручника класифікації форм (способів) відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні?

По-перше, в основу класифікації покладено критерій примусового чи не примусового порядку відшкодування (компенсації) шкоди, що дає можливість звернути увагу на особливості процедури відшкодування в кожному з зазначених випадків та звернути увагу на правові наслідки, які можуть виникнути по закінченню процедури і мати значення не тільки для потерпілого чи особи, яка притягується до відповідальності, а в цілому для кримінального провадження.

По-друге, автори підручника «Кримінальний процес» поза межами запропонованої класифікації згадують про існування ще однієї форми відшкодування (компенсація) шкоди, яка була завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Тобто вони чітко розмежували форми відшкодування (компенсації) шкоди, які реалізуються в межах кримінального провадження і пов'язані зі шкодою, яка заподіяна в результаті вчинення кримінального правопорушення, та форми відшкодування (компенсації) шкоди, які реалізуються поза межами кримінального провадження і не мають відношення до шкоди, яка заподіяна в результаті вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, можна констатувати, що автори підручника винесли відшкодування (компенсацію) шкоди, яка була завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю компетентного органу, за межі класифікації форм (способів) відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, бо:

– підставою реалізації цієї форми є не вчинення кримінального правопорушення, а протиправні дії (бездіяльність) уповноважених органів (посадових осіб), які наділені відповідними процесуальними повноваженнями в межах кримінального провадження;

– процедура реалізації такої форми відшкодування (компенсації) шкоди регламентується не лише нормами КПК України, а й положеннями Закону України від 1 грудня 1994 року «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» [4].

Але окрім позитивних моментів в класифікації форм (способів) відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, яка була запропонована авторами підручника «Кримінальний процес» за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шилю, є суттєві, на нашу думку, незгодженості.

По-перше, автори так і не показали в своїй класифікації співвідношення форм відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному процесуальному праві та кримінальному провадженні. До речі, законодавець теж не замислювався над цим питанням, бо скинув всі форми відшкодування (компенсації) шкоди у ст. 127 КПК України, не наводячи критеріїв їх розмежування.

По-друге, серед примусових форм відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні чомусь називаються звернення застави на виконання вироку в частині майнових стягнень (ч. 1 ст. 177, ч. 4, 11 ст. 182 КПК України) та кримінально-правова реституція (п. 5 ч. 9, ч. 10 ст. 100, ч. 4 ст. 374 КПК України). Не можна відносити до форм відшкодування (компенсації) шкоди процесуальні дії, які взагалі не пов'язані зі шкодою. Наприклад, застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, під умовою звернення внесених коштів у доход держави в разі невиконання цих обов'язків. Якщо ж застава не була звернена в дохід держави, то повертається підозрюваному, обвинуваченому, заставодавцю після припинення дії цього запобіжного заходу. Де у названих кримінальних процесуальних правовідносинах потерпіла сторона і де сама шкода, яку необхідно відшкодувати? Вони відсутні, а тому КПК України правильно відносить заставу до запобіжних заходів і не називає її серед форм відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні. Теж стосується і кримінально-правової реституції – відсутня шкода, що була заподіяна в результаті вчинення кримінального правопорушення, адже речі, на які посягав злочинець, якнайшвидше повертаються володільцю. Частина ж 10 ст. 100 КПК України, на яку посилаються автори підручника «Кримінальний процес» за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шилю, згідно останнім змінам у законодавстві, стосується не кримінально-правової реституції, а спеціальної конфіскації. Шкода ж, яка при цьому може виникнути, без проблем може відшкодовуватись у трьох передбачених ст. 127 КПК України формах.

Більшість науковців, керуючись положеннями ст. 127 КПК України, пропонують лише три форми (способи) відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні:

- 1) добровільне відшкодування (компенсація) шкоди (ч. 1 ст. 127 КПК України);
- 2) стягнення судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 127 КПК України);
- 3) компенсація потерпілому шкоди державою за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127 КПК України) [5, с. 320].

Як вже зазначалося вище, запропонована законодавцем класифікація, має певні недоліки логіко-лінгвістичного характеру, а тому хочемо запропонувати свою класифікацію форм (способів) відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному процесуальному праві.

Кримінальне провадження, з одного боку, спрямоване на захист майнових і немайнових прав учасників провадження (в основному потерпілого) та використовує при цьому відповідні форми (способи) відшкодування (компенсації) шкоди, яка була заподіяна в результаті вчинення кримінального правопорушення, а, з другого боку, – саме може при-

звести до заподіяння шкоди підозрюваному чи обвинуваченому в результаті незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою тощо. Таким чином, першим критерієм, за яким ми можемо розмежувати форми (способи) відшкодування (компенсації) шкоди в кримінальному процесуальному праві, це підстава відшкодування такої шкоди. За цим критерієм слід виділяти дві форми:

1) відшкодування (компенсація) шкоди, яка була заподіяна в результаті вчинення кримінального правопорушення;

2) відшкодування (компенсація) шкоди, яка була заподіяна в результаті незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів (посадових осіб), що наділені відповідними повноваженнями в межах кримінального провадження.

Першу форму відшкодування (компенсації) шкоди в кримінальному провадженні, за критерієм добровільності чи примусовості відшкодування, можна поділити на:

а) добровільне відшкодування (компенсація) шкоди (ч. 1 ст. 127 КПК України);

б) стягнення судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 127 КПК України);

в) відшкодування (компенсація) шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127 КПК України).

Цю класифікацію і візьмемо за основу в подальших наших міркуваннях і обґрунтуваннях.

В порівнянні з положеннями попереднього КПК України, в чинному КПК України суттєвих змін щодо форм (способів) відшкодування (компенсації) шкоди в кримінальному провадженні не відбулося. Всі ці форми були відомі науці кримінального процесуального права і в часи дії старого КПК України, хоча слід відмітити, що, по-перше, окремої статті, яка б була присвячена формам відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, КПК України 1960 року не містив, і, по-друге, старе кримінальне процесуальне законодавство не закріплювало таку форму відновлення порушених злочином інтересів громадян і організацій як добровільне відшкодування. Саме на цій формі відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні зупинимось більш детально у наступних положеннях статті.

Сутність добровільного відшкодування шкоди при розслідуванні і розгляді кримінальної справи виражається у відновленні особою, яка вчинила злочин, його законним представником або іншою особою порушеного майнового становища потерпілого. Такому факту, згідно норм кримінального права, надавалося юридичне значення. Тобто добровільне відшкодування майнової шкоди та моральної, завданих внаслідок злочину, а також дії щодо загладження шкоди закріплені в КК України: як обставини, що пом'якшують покарання; як умова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, або у зв'язку з примиренням з потерпілим.

Частина 1 ст. 127 КПК України [2] вперше на законодавчому рівні вводить такий спосіб, як добровільне відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, підозрюваним, обвинуваченим, а також за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою. При цьому добровільне відшкодування законодавець передбачає як право підозрюваного чи обвинуваченого реалізувати цей спосіб відшкодування.

Добровільне відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди можливе як самим підозрюваним, обвинуваченим, так і будь-якою фізичною чи юридичною особою на прохання підозрюваного чи обвинуваченого, або за наявності його згоди. Проте, якщо стосовно фізичних осіб як суб'єктів добровільного відшкодування заподіяної підозрюваним, обвинуваченим шкоди якихось застережень (крім наявності в них цивільної дієздатності) не виникає, то стосовно юридичних осіб вони є. Річ в тім, що добровільно відшкодовувати заподіяну підозрюваним, обвинуваченим майнову та/або моральну шкоду вправі лише юридичні особи приватного права. Юридичні особи публічного права, а так само ті, що утворені і функціонують на основі державної чи комунальної власності, такого права не мають [6, с. 272].

Нажаль механізм такого способу відновлення майнових прав потерпілої особи від кримінального правопорушення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві не передбачений. Проте, незважаючи на ці обставини, добровільне відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок злочину, було і залишається досить поширеним. Тож законодавче закріплення добровільного відшкодування винним заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди як окремого правового способу усунення шкідливих його наслідків є позитивним явищем, про що свідчить судова практика.

Правозастосовній діяльності відомі наступні способи добровільного відшкодування шкоди:

1. Надання речі такого ж роду і якості, замість втраченої в результаті кримінального правопорушення.

2. Виправлення пошкодженої речі, повернення її в первинний стан і ін.

3. Грошове відшкодування майнової шкоди, а також компенсації ним моральної шкоди. Наприклад, грошове відшкодування можливе шляхом: а) внесення грошей для погашення збитку на депозитний рахунок того суду, який буде надалі розглядати кримінальну справу; б) грошова компенсація обвинуваченим потерпілому в присутності слідчого під розписку; в) направлення грошової компенсації потерпілому поштою.

Якщо добровільне відшкодування відбулося, слід з'ясувати цю обставину під час допитів підозрюваного чи обвинуваченого, потерпілої особи чи з пояснення представника юридичної особи і залучити до матеріалів кримінального провадження документи, які засвідчують факт відшкодування шкоди (заяви і розписки потерпілих, квитанції, інші фінансові документи). Добровільне відшкодування можливе і шляхом перерахунку коштів на депозитний рахунок органу досудового розслідування чи суду, на якому вони мають зберігатися до набрання рішенням суду законної сили, після чого повертатися потерпілим.

Таким чином, широке застосування на практиці добровільного відшкодування заподіяної матеріальної шкоди призвело до необхідності регламентації цього способу захисту майнових прав особи в кримінальному процесуальному законодавстві, та має на меті стимулювання правопорушника до добровільного відшкодування шкоди, заподіяної його злочинним діянням. Це, в свою чергу, позитивно відображається на захисті майнових прав потерпілих від кримінального правопорушення.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна зробити наступні висновки.

Взявши за основу підставу відшкодування шкоди, в кримінальному процесуальному праві можна виділити дві форми (способи) відшкодування (компенсації) шкоди:

– відшкодування (компенсація) шкоди, яка була заподіяна в результаті незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів (посадових осіб), що наділені відповідними повноваженнями в межах кримінального провадження;

– відшкодування (компенсація) шкоди, яка була заподіяна в результаті вчинення кримінального правопорушення. У свою чергу, другу форму відшкодування (компенсації) шкоди в кримінальному провадженні, за критерієм добровільності чи примусовості відшкодування, можна поділити на: а) добровільне відшкодування (компенсація) шкоди (ч. 1 ст. 127 КПК України); б) стягнення судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 127 КПК України); в) відшкодування (компенсація) шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення за рахунок Державного бюджету України (ч. 3 ст. 127 КПК України).

Деякі форми (способи) відшкодування (компенсації) шкоди лише задекларовані в положеннях КПК України. Наприклад, частина 1 ст. 127 КПК України закріплює, що підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення. Сам же механізм добровільного відшкодування (компенсації) шкоди в КПК України не передбачається. Тут можна провести аналогію з правами людини та громадянина, які задекларовані в розділі II Конституції України. Адже механізми реалізації та захисту цих прав передбачені не тільки нормами конституційного права, а й нормами багатьох інших галузей права (на-

приклад, адміністративного, цивільного, кримінального та ін.). Тому сподіваємося, що механізм реалізації добровільного відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної в результаті вчинення кримінального правопорушення, буде напрацьовуватись не тільки практикою, а й відповідним чином відображатись в положеннях чинного КПК України.

Список літератури

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.
3. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевой, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц [і інші] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
4. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду : Закон України від 01.12.1994 р. зі змінами і доповненнями станом на 01.11.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80> – Назва з екрану.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ю. П. Алєнін, Л. І. Аркуша, В. Д. Басай, В. Д. Берназ [і інші] ; відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одісей, 2013. – 1104 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар ; заг. ред. А. А. Гетьмана. – Х. : Право, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2012. – 681 с.

Стаття надійшла 20.09.2015 р.

А. Н. Миколєнко, канд. юрид. наук, доцент
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

КЛАССИФИКАЦИЯ И ПРАВОВОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ФОРМ ВОЗМЕЩЕНИЯ ВРЕДА В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Резюме

В статье рассмотрены положительные и отрицательные характеристики классификаций форм возмещения (компенсации) вреда в уголовном производстве, содержащиеся в современной юридической литературе и действующем законодательстве. На основании проведенного анализа предлагается авторское видение форм возмещения (компенсации) вреда в уголовном производстве, которое дополняет существующие теоретические представления и законодательные конструкции по этому вопросу.

Ключевые слова: уголовное производство, возмещение вреда, компенсация вреда, формы возмещения (компенсации) вреда, добровольное возмещение вреда.

A. N. Mikolenko, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics
Frantsuzsky Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

THE CLASSIFICATION AND LEGAL REGULATION OF PROCEDURAL FORMS OF COMPENSATION OF DAMAGES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary

The article describes the positive and negative characteristics of classification forms of indemnity (compensation) of damages in the criminal proceedings, which are contained in a modern juridical literature and legislation in force. Based on the analysis proposed the author's point of view on the types of forms of indemnity (compensation) of damages in a criminal proceeding, which supplements the existing theoretical concepts and legal structure in this regard.

Key words: criminal proceedings, compensation for damages, compensation of harm forms of indemnity (compensation) of damage, voluntary reparation.